

УДК 929.731:395(476+474.5)(094.71)"1440-1492"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153.10>

О. Яшук, асп.
e-mail: jocundis@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6818-7268

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"САМЪ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ПРИ ВСИХ ПАНЕХЪ": МОНАРША ТИТУЛАТУРА В КНИГАХ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ ЧАСУ ПРАВЛІННЯ КАЗИМИРА ЯГЕЛЛОНЧИКА (1440–1492)

Проаналізовано титулатуру, що використовується в текстах документів із книг Литовської метрики часів правління Казимира Ягеллончика. Охарактеризовано систему презентації верховної влади через титул та її рецепцію підданими. Визначено хронологічні особливості застосування титулатури в зазначений період. Розглянуто структуру титулу, механізми його вживання в межах одного документа й утворення титульних формул. Досліджено особливості титулатури великого князя Казимира та його попередників, а також уживання титулу "король".

Ключові слова: титулатура, титул, верховна влада, Велике князівство Литовське, Литовська метрика, канцелярія ВКЛ, Казимир Ягеллончик.

Актуальність теми. Постановка проблеми. Найбільшу репрезентативну роль у демонстрації влади правителя, обґрунтуванні її природи та винятковості відіграє титулатура. Титул, що є наймісткішою з можливих форм маніфестації прерогатив владаря, презентує відповідний образ правителя і його прерогатив реципієнтам інформації. Під впливом цієї маніфестації формується сприйняття влади. Тому в дослідженні суспільних уявлень про верховну владу доби Середньовіччя та ранньомодерного часу одним із ключових аспектів аналізу є розгляд титулатури.

Водночас ключовим каналом комунікації, через який відбувається трансляція самою верховною владою пропонуваної підданими системи уявлень про себе та свої прерогативи, є офіційні документи.

При дослідженні системи уявлень про верховну владу, її характер та прерогативи у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) XV ст. важливим є розгляд титулу володаря у синхронних часу документах. Одним з найбільш репрезентативних масивів подібної інформації є документи із книг Литовської метрики (далі – ЛМ).

Саме цей комплекс джерел, що безпосередньо походить із культурно-політичного простору ВКЛ, дозволяє розглянути титул володаря в тій формі, у якій він транслюється з боку верховної влади та, водночас, у формі, у якій відбувається його рецепція підданими.

Протягом тривалого часу ЛМ не розглядалась комплексно, як цілісна нерозривна сукупність документів різних видів і типів. Як підкреслював М. Ковальський, переважало споживачьке ставлення, коли з метрики черпалися певні факти без урахування їх взаємозв'язку [23, с. 7]. На його думку, одним зі способів значно підвищити інформаційну віддачу від досліджуваних матеріалів може стати застосування кількісних методів розвідки [23, с. 9].

Книги Литовської метрики часу правління Казимира Ягеллончика є одночасно репрезентативною і доволі компактною збіркою документів із різних сфер суспільного життя, що стосуються чітко окресленого проміжку часу – 1440–1492 рр. Їхній аналіз потенційно дозволяє сформулювати цілісне бачення картини ментальних домінант суспільної свідомості, притаманних саме тому часу і простору.

Аналіз джерел і літератури. Джерельну базу дослідження становить сукупність документів, вміщених до книг Литовської метрики часу правління Казимира Ягеллончика, а саме книг записів № 3 (далі – ЛМ3) [3], № 4 (далі – ЛМ4) [4] та № 5 (далі – ЛМ5) [5]. Для аналізу презентації і рецепції титулатури верховної влади у

другій половині XV ст. увесь масив документів, включений до цих книг, розглядається як єдине ціле, комплексний зріз сенсів та образів, притаманний епосі.

Слід зауважити, що термін "метрика" як назва аналізованої збірки письмових матеріалів є достатньо пізнім, а первинно книги Метрики, що перебувають у фокусі дослідження, озаглавлені як "Во имя Боже. То сут книги, кому корол именья роздал" [3, с. 19]; "Книги – данина короля его м(и)л(о)сти кн(я)зем и паном, и двораном, и земляномъ, и всимъ, кому што господарь далъ, какъ приехалъ корол к Городну з Ляхов" [4, с. 27]; "Книги судовые и данина короля его м(и)л(о)сти Казимера" [4, с. 109].

До ЛМЗ вміщено короткі записи великих князів литовських Казимира та Олександра про дарування земель і людей, а в кінці книги – опис міст Вінниці, Житомира та Чуднова. Хронологічно матеріали ЛМЗ охоплюють період 1440–1498 рр., проте більшість записів не датовані або позначені індиктом, тому встановити точні дати інколи доволі важко [3, с. 9]. Оскільки час правління Казимира Ягеллончика складається із двох періодів – до коронації його польським королем у 1447 р. і після неї, що прямо впливає на титулатуру, то для цілей хронологічної атрибуції актів ЛМЗ у статті використано датування, запропоноване Е. Савіщевасом [9].

Основну частину ЛМЗ становить Книга данин Казимира, яка є збіркою числових реєстрів, що існували до того як окремі одиниці [15, с. 73]. При збиранні та вписуванні реєстрів у книгу також були включені в невеликій кількості, порівняно з кількістю реєстрів і записів у них, документи, вписані текстуально. Вони розміщені в різних місцях книги – між реєстрами та в її кінці [15, с. 76].

М. Бережков вважає, що книга загалом була складена не раніше 80-х рр. XV ст., коли у канцелярії ВКЛ складались книги-збірки раніше створених документів [15, с. 76–77].

Саме найдавніша частина ЛМЗ – Книга данин Казимира (у складі ЛМЗ аркуші 1–74 [3, с. 19–70]) – становить найбільший інтерес для дослідження титулатури. За спостереженнями М. Бережкова, вміщені до неї матеріали переважно стосуються 40-х – першої половини 50-х рр. XV ст. [15, с. 77]. Проте КД містить і записи, що фіксують події 60-70-х рр. того самого століття. Також книга містить опис міст і сіл південно-західної частини Київської землі, що були складені у 70-х роках XV ст. (у складі ЛМЗ аркуші 90–94 [3, с. 86–91]).

Документи ЛМ4 хронологічно охоплюють період 1479–1491 рр., але, як зазначає М. Бережков, ця книга,

хоча й містить матеріал лише часів правління Казимира, має набагато складнішу будову, ніж ЛМ3 [15, с. 78].

Книга містить документи кількох видів – окремі книги періоду, серед яких виділяються книга данин та судових справ (документи № 62–127) і дві книги посольств (документи № 24–54 та 128–137), у яких знаходяться документи дипломатичної переписки Казимира Ягеллончика, а також лист панів-ради литовських до панів-ради польських. До іншої великої групи документів належать реєстри грошових і речових виплат господаря князям, панам, дворянам, боярам та іншим особам (документи № 1.1–1.9; 13.1–13.3; 16.3–16.12; 18.1–18.4; 23.1–23.18), які, хоча й належать до однієї книги виплат, але не становлять окремої суцільної частини ЛМ4, а чергуються, переважно з актами книги оренд (документи № 2–12; 14–15). Інші документи містяться між означеними основними групами або в кінці ЛМ4 – це інвентар Кременця (№ 59); записи про подарунки королю від Пскова (№ 60), видачу документів із канцелярії великого князя (№ 139), Ржевську волость (№ 140); поіменний перелік князів, бояр, слуг Смоленської землі (№ 141.1–141.23), список подарунків, надісланих князю тверському (№ 142) та ін. [4, с. 5–6].

Окрім документів ЛМ3 та ЛМ4, до часу правління Казимира належить ще одна збережена книга дипломатичних актів, озаглавлена *"Здесь писаны старие докончанья Казимера, короля, коли еще был великим кн(я)земь"* [5, с. 350], що вміщена до ЛМ5 між книгою посольств великого князя Олександра і його ж книгою данин (документи № 533–547 [5, с. 350–364]). Документи в ній розміщені без хронологічної послідовності, більшість із них належать до 40-х рр. XV ст., один – до 1459 р., один – до 1483 р. Також у складі ЛМ5 збережено кілька окремих документів 70-80-х рр. XV ст. (№ 92 та 156 [5, с. 76, 102]) – судові рішення і данина.

Наявна джерельна база характеризується різноманітністю складу й охоплює весь час правління Казимира Ягеллончика, що робить її цілком достатньою для проведення дослідження титулатури правителя.

Дослідження ЛМ почалися наприкінці XIX ст., коли С. Пташицьким було видано її опис. У 1946 р. побачило світ найбільше до останнього часу дослідження метрики – монографія М. Бережкова, де автор розглядає склад книг метрики до 1522 р. [15]. Зі спеціальних праць, присвячених функціонуванню великокнязівської канцелярії, слід виділити монографію А. Груші [18], якому також належить узагальнююча розвідка з історії розвитку документальної писемності ВКЛ загалом [17]. Серед найновіших досліджень метрики необхідно виділити колективну працю литовських дослідників А. Дубоніса, Д. Антанавічуса, Р. Рагаускене і Р. Шмігелскіте-Стукене [12] та її англomовне видання [13], де детально проаналізовано історію ЛМ від створення її книг і дотепер і можна знайти розширене подання історіографії проблеми. У контексті аналізу ЛМ3 важливим є згадане вище дослідження Е. Савічеваса [9], присвячене книзі данин Казимира, у якому, датуючи акти, вміщені до ЛМ3, дослідник піддав сумніву концепцію М. Бережкова про те, що кількість надань маєтності великим князем суттєво скорочується із середини 50-х рр. XV ст.

Серед дослідників проблематики титулатури правителів ВКЛ слід виділити Я. Адамуса, який одним із перших поставив питання про генезу титулу "Великий князь" [1]. Також походженню титулу правителя присвячено публікації Л. Скурвідайте [10; 11] та А. Дзярновіча [19–21].

Деякі аспекти походження і побутування титулу "господар" розглядав А. Золтан [22]. Огляд побутування титулатури зробив Е. Гудавічус [2]. До титулу "король" у

своєї розвідці звертається Р. Петраускас [6], аналізуючи його в контексті проектів коронації, наступності корони, королівської винятковості та мотивів коронації. Окремі побутування титулатури у середовищі литовської еліти досліджував Я. Рогульський [8].

Змінам династичної родової свідомості та їх впливу на титулатуру XV – початку XVI ст. присвячено дослідження Р. Р. Трімонене [14]. Також варто зазначити дослідження автора цієї статті, що стосуються проблеми титулатури в білорусько-литовському літописанні [24; 26–28] та Литовській метриці, на прикладі книги записів № 8 [25].

Проте, незважаючи на певну розробку в історіографії, наявні дослідження торкаються лише окремих, часто спорадичних, хронологічно обмежених аспектів проблеми, результатом чого стала відсутність на сьогодні як спеціальних узагальнюючих праць щодо титулатури правителя ВКЛ, так і детального аналізу титулів, що містяться в комплексі документів ЛМ.

Постановка завдання. Метою статті є реконструкція системи презентації верховною владою ВКЛ самої себе та своїх владних прерогатив через титулатуру правителя і дослідження рецепції маніфестованого титулу з боку підданих за даними сукупності документів книг Литовської метрики, які хронологічно належать до часів правління Казимира Ягеллончика, що розглядається як єдине ціле. Досягнення мети дослідження реалізується шляхом послідовного розв'язання таких цілей: визначення методу квантифікації інформації про титулатуру в документах ЛМ3, ЛМ4 та ЛМ5 і форми її фіксації; збирання інформації; подальшої обробки отриманими результатами за різноманітними показниками; безпосереднього аналізу: системи презентації верховної влади через титул у всій сукупності документів загалом, побутування титульних формул у межах окремого документа; застосовуваних до правителя почесних означень та епітетів; поєднань окремих титулів; виявлення системи титулування попередніх правителів; титулатури в документах, що не складені безпосередньо від імені владаря.

Виклад основного матеріалу. Як наголошувалося у статті [25], присвяченій титулатурі у книзі записів № 8 Литовської метрики, презентація титулу правителя може відбуватися на різних рівнях, у різних сферах і бути спрямованою на сприйняття як усередині держави власними підданими, так і як маніфестації своїх владних прерогатив на міждержавному рівні [25, с. 56]. Тому в масиві документів книг ЛМ часу правління Казимира Ягеллончика (далі – Книги Казимира) можна виокремити ті, де контрагентами зафіксованих відносин стають лише суб'єкти, що прямо належать до простору ВКЛ, і ті, де зафіксовано взаємодії міждержавного рівня. Таким чином, відповідно до характеру документів наявні в них презентації титулу можна умовно класифікувати на зовнішні (за межі ВКЛ) та внутрішні.

З огляду на те, що сприйняття титулатури правителя підданими і відображення її в їхній системі уявлень відбувається під впливом презентації саме внутрішньополітичного рівня, серед загального масиву документів Книг Казимира фокус дослідження необхідно зосередити саме на пласті документів, у яких його відображено. Тому з аналітичної сукупності для здійснення квантифікації необхідно виключити дипломатичні документи книг посольств, вміщені до ЛМ4 та книги "докончань", включеної до ЛМ5.

Під час дослідження до масиву даних застосовано методику суцільного аналізу. В окреслений таким чином досліджуваній сукупності ідентифіковано 544 титули та почесні звертання щодо правителів ВКЛ. Відповідно до

розробленої раніше методики [25, с. 56] цю сукупність необхідно структурувати за датою створення документа, владарем, до якого вжито відповідну титулатуру, при цьому враховуючи, чи є він сучасником створення документа. В аналітичній сукупності щодо кожної позиції необхідно враховувати, хто є адресантом і адресатом, тип і тематику документа. Крім цього, для отримання вірогідних результатів уся аналізована титулатура має бути розподілена на дві групи: 1) перше вживання титулу правителя в документі; 2) всі наступні вживання. Також під час аналізу варто враховувати походження вжитого титулу: аналізований документ складено від імені правителя, підданих або вжито у внутрішньо-канцелярському записі.

Загалом, аналізуючи усю сукупність ідентифікованих у документах Книг Казимира згадок правителів, можна виокремити 45 різних варіантів титулів і позначень, серед яких 41 застосовується до самого Казимира. Структуру титулатури загалом у Книгах Казимира узагальнено представлено в табл. 1.

Як бачимо з табл. 1, титул правителя вживається як в розширеному, більш повному варіанті, наприклад "*Казимир, Божью м(у)л(о)стью корол полским, великии кн(я)зь литовскии, рускии, жомоитскии и иных*" [3, с. 59] (документ книги записів № 3 Литовської метрики під № 617 від 24.07.1450 р. за нумерацією і датуванням Е. Савіщеваса [9, с. 162]; далі у форматі ЛМ3 № 617-Sa, 24.07.1450), так і в більш скороченому: "*Казимир, Божью м(у)л(о)стю корол полскии*" (документ № 156 книги записів № 5 Литовської метрики від 25.04.1482 р.; далі у форматі ЛМ5 № 156, 25.04.1482) [5, с. 102] чи "*корол его м(у)л(о)сть*" (документ № 16.2 книги записів № 4 Литовської метрики від 06.01.1488 р.; далі у форматі ЛМ4 № 16.2, 06.01.1488) [4, с. 54].

Як зазначає Я. Рогульський, титул правителя ВКЛ у процесі демонстрації в документах (переважно у вступній частині під назвою "intitulatio"), на печатках і написках набув повної форми, що складалась із трьох частин: "nomen" (ім'я правителя), "formula devotionis" ("Божю милістю") та "titulum" (який можна визначити як основний титул) [8, с. 100]. Проте з метою аналізу структури використовуваної титулатури доцільно виділити у складі титульного позначення більш складну систему частин:

1) вказівна частина (В), що звертає фокус на суб'єкта носія титулу та може бути представлена означальним займенником "сам", особовим займенником "ми" чи епітетною часткою "його милість";

2) суб'єктна частина (І), що включає найменування носія титулу, представлене власним іменем (власне nomen);

3) богословська частина (Б), що вказує на джерело влади монарха (formula devotionis);

4) власне титульна частина (Т), що містить титул або титули й об'єктну частину з перерахуванням підвладних земель (titulum);

5) розширювальна частина (Р), що робить акцент на свідомому опущенні частини повного титулу, представлена в матеріалах Книг Казимира додатками: "та інших" – "*Самъ Казимир, Божью м(у)л(о)стью корол полскии, великии кн(я)зь литовскии, рускии, кн(я)жа пруское, жомоитъскии и иныхъ*" (ЛМ3 № 811-Sa, 22.07.1483) [3, с. 69] та, більшою мірою, латинським "etc." – "*Казимир, Божью м(у)л(о)стью король польскии etc.*" (ЛМ4 № 15, 10.02.1489) [4, с. 53]. Цікаво, що, наприклад, у канцелярських записках може відбуватися повне скорочення titulum до формули І+Р – "*Казимиръ, etc.*" (ЛМ4 № 99, 29.10.1486) [4, с. 125].

Аналізуючи дані табл. 1, можемо побачити, що лише чотири титульні позначення (0,7 % від загальної кількості) становлять формулу В+І+Т+Б+Р та містять усі п'ять частин за типом "*Самъ Казимир, Божью м(у)л(о)стью король польским, etc.*" (ЛМ4 № 105, 08.02.1488) [4, с. 128], а переважна кількість формул є двокомпонентними (309 або 56,8 %) та однокомпонентними (201 або 36,9 %). При цьому однокомпонентна титульна формула може складатися як лише з титульної ("*даль король у Оникъштах чотыри ч(о)л(о)веки*" (ЛМ3 № 36.2-Sa, 1459–1476) [3, с. 21]) або суб'єктної частини ("*Казимиръ*" (ЛМ4 № 79, 02.10.1483) [4, с. 116]), так і лише із вказівної частини – "*Самъ, при пане Михаиле, кан(ц)лере*" (ЛМ3 № 201, 1449–1459) [3, с. 29]. Саме останній варіант титульної формули максимально наголошує на ексклюзивності персони правителя як єдиного носія прерогатив верховної влади.

Серед інших особливостей утворення титульних формул слід зазначити, що богословська частина (formula devotionis) входить лише до формул, які містять суб'єктну частину (nomen), таких як І+Т+Б, І+Т+Б+Р, В+І+Б, В+І+Т+Б, І+Б+Р. Мінімальне за складовими титульне позначення з богословською частиною має вигляд І+Б – "*Казимир, Божью м(у)л(о)стью*" (ЛМ4 № 62, 17.04.1483) [4, с. 109], що вказує на те, що "formula devotionis", використовувана правителями як знак того, що їхня влада походить безпосередньо від Бога [8, с. 101], пов'язана саме із особою монарха, а не з безпосереднім титулом. Саме конкретній особі приписуються прерогативи сакрального походження.

Важливо також зазначити, що 426 із 544 титульних позначень (78,3 %) правителя містять власне титульну частину, а 142 (26,1 %) складаються лише з неї однієї, що дозволяє акцентувати увагу на тому, що саме вона є уособленням владних прерогатив і тому надзвичайно важлива для актових документів, що унормовують, регулюють, санкціонують або закріплюють певні правочини.

Повернімося до аналізу даних табл. 1. Якщо у другому наблизенні звзяти сукупність лише до титулів сучасного створенню документу правителя – великого князя литовського Казимира, то можна побачити, що система титулування зазнає змін після його коронації як польського короля, яка є своєрідною точкою зламу, що ділить практику титулування на два періоди: до коронації, коли Казимир був лише великим князем литовським (1440–1447), та після неї (1447–1492).

За влучним висловом Л. Скурвідайте, щоб стати володарем Великого князівства Литовського, необхідно було стати великим князем литовським, і навпаки, щоб бути великим князем литовським, необхідно було бути монархом Великого князівства Литовського [10, с. 18]. Проте не можна не звернути увагу на те, що навіть у період, коли Казимир був лише великим князем литовським, його титулатура апелює до зв'язку з більш престижним королівським титулом. Це відбувається через маркування його в інтитуляції вихідних документів як королеви польського: "*От великого кн(я)зя Казимира, королеви*" (ЛМ3 № 400-Sa, 18.10.1441) [3, с. 43], "*От великого кн(я)зя Казимира, королеви*" (ЛМ3 № 767-Sa, 07.11.1442) [3, с. 67]. Порівнюючи презентацію титулу в документах, складених від імені великого князя, і прийняття цієї презентації в документах, що не походять від правителя, варто зазначити, що серед останніх для періоду до 1447 р. відсутня відсилка до королівського титулу. І навпаки, 91,7 % (121 із 132) титулатури представлено кількома видозмінами формули "сам великий князь": "*Петрашу Стромилку чоловекъ, на имя Кушлис*."

Самъ великии кн(я)зь" (ЛМЗ № 57-Sa, 1440–1447) [3, с. 22], *"Самъ великии кн(я)зь и вси панове"* (ЛМЗ № 86-Sa, 1440–1447) [3, с. 23] або *"Самъ великии [князь]"* (ЛМЗ № 119-Sa, 1446/7) [3, с. 25], що може свідчити про те, що в цей час Корона Польська, зокрема для канцеляристів, перу яких належить більша частина зазначеного масиву, залишалась зовнішнім простором.

У цьому контексті постає необхідність розв'язання спірності датування Е. Савіщевасом 11 "гаданих" документів з оригінально недатованої частини книги данин Казимира, вписаної до ЛМЗ, які містять титулатуру правителя, зокрема *"великий князь"* (№ 3.4-Sa, 3.5-Sa, 3.8-Sa датовані 1440–1449; 680-Sa, 682-Sa датовані 1443–1458); *"сам великий князь"* (№ 645-Sa датований 1443–1450); № 738-Sa датований 1440–1450), *"князь"* (№ 212-Sa датований 1443–1450; № 475.10-Sa датований 1440–1450 та № 513-Sa датований 1440–1452). Таке широке датування не дозволяє однозначно віднести титул до одного з періодів владарювання Казимира.

У контексті цього слід зауважити, що, незважаючи на наявність деякої варіативності титульних формул у документах, які не складені від імені правителя, у період із 1447 р. у більш короткому варіанті позначення правителя домінують титульні формули з титулом "король", рідше "господар", титул же "великий князь" зазвичай є додатковим і може вживатися лише у формулах вигляду *"и королъ великии князь дал на службу на боярскую"* (ЛМЗ № 135-Sa, 23.03.1464) [3, с. 26]. Проте навіть у поєднанні з титулом "король" такі формули є одиничними і не становлять якоїсь системи. Подібна практика титулування, яку можна спостерігати після 1447 р., дозволяє з великою вірогідністю віднести згадані документи (№ 3.4-Sa, 3.5-Sa, 3.8-Sa, 645-Sa, 738-Sa) ближче до ранньої хронологічної межі – періоду до коронації Казимира, часу, коли він був лише великим князем.

Те саме можемо стверджувати і щодо № 212-Sa, 475.10-Sa та 513-Sa, які містять прикметникову форму титульного позначення для маркування власності: *"кн(я)жиу двор у Тетерине"* (ЛМЗ № 212-Sa, 1443–1450) [3, с. 30], *"двор кн(я)жиу"* (ЛМЗ № 475.10-Sa, 1440–1450) [3, с. 51], *"двор кн(я)жиу со всеми людьми"* (ЛМЗ № 513-Sa, 1440–1452) [3, с. 53]. Це дозволяє стверджувати, що практика титульного позначення подібних маєностей була застосовувана після коронації Казимира: *"двор королев Немьчиновское"* (ЛМЗ № 320.2-Sa, 10.02.1448) [3, с. 37], *"ажъ будетъ не местицкое место, королевское"* (ЛМЗ № 770.2-Sa, 1463/4) [3, с. 67].

Спірним залишається датування запису, у якому вживається позначення Казимира через означальний займенник *"Сам"*: *"Кн(я)зю Федору Воротынскомъ Демена. Самъ."* (№ 312.2-Sa) [3, с. 37], оскільки таке позначення може бути скороченням як від формули "сам великий князь", так і "сам король". Е. Савіщевас датує його досить широким проміжком часу 1440–1476 рр. [9, с. 151]. Проте видається достатньо життєздатною гіпотеза Р. Беспалова, який, ґрунтуючись на аналізі історичного контексту, зводить смоленські надання від Казимира князю Федору Воротынському до періоду, коли він вже отримав польську корону [16, с. 35–40]. Тому для реконструкції побутування титулатури це титульне позначення допустимо включити в групу, що стосується часу, коли Казимир вже був коронований як польський король.

Після коронації презентована монарша титулатура Казимира змінюється, серед ідентифікованої сукупності титульних формул 23,26 % містять як одну із частин титул "король", у той самий час титул "великий князь" наявний лише у 6,98 % випадків. Цей факт служить доказом

припущення, що така практика є наслідком більшої престижності королівського титулу порівняно з титулом "великий князь" [28, с. 183–184]. На цьому ж наголошує і Р. Петраускас, підкреслюючи, що церемонія коронації виділяє короновану особу серед усіх інших, які могли претендувати на політичну владу, а церемоніал та риторика, що відособлювала і підкреслювала особливість королівського статусу, розвивалися до кінця існування династії Ягеллонів [6, с. 46, 48].

Водночас слід зауважити, що найбільш популярною для цього періоду формою позначення правителя є дві конструкції "Божою милістю зі згадкою імені" (31 згадка) – *"Казимир, Божью м(и)л(о)стью"* (ЛМ4 № 75, 20.08.1482) [4, с. 115], "Сам зі згадкою імені з додаванням Божою милістю" (12 згадок) – *"Самъ Казимиръ, Божью м(и)л(о)стью"* (ЛМ4 № 97, 27.08.1486) [4, с. 123] та "Божою милістю зі згадкою імені з додаванням etc." (2 згадки) – *"Казимир, Божью м(и)л(о)стью, etc."* (ЛМ4 № 117, 27.05.1489) [4, с. 134], що разом становлять 52,33 % усіх титульних формул і вживаються у документах, які складені від імені правителя. Це дає можливість припустити, що верховна влада через титул намагається підкреслити сакральність походження своїх прерогатив, саме тому в усіх найчастіше вживаних варіантах як єдина титульна складова до імені додається епітетна частина "Божою милістю". Важливо підкреслити, що всі документи, які містять згадані три титульні формули, складені від імені владаря, тому це фактично є зліпком із самопрезентації влади перед підданими. Також слід акцентувати увагу на тому, що подібної свідомо підкресленої сакралізації щодо попередніх правителів, згадуваних у документах, не відбувається, що можна побачити за даними табл. 3.

Розглядаючи механізм побутування титулатури в межах одного документа, зацентруємо увагу окремо на перших і наступних вживаннях позначень правителя. Це дає нам нове, третє наближення.

Перше вживання титулу (інтитуляція) в документі найчастіше є ширшим. Особливо це стосується документів, що складені від імені правителя, – у цьому випадку титул маніфестує ті прерогативи, якими наділений владар. Наступні позначення, як похідні від першого, служать для забезпечення чіткої ідентифікації того, до імені кого апелює документ. У документах Книг Казимира, що складені від імені правителя, присутні такі механізми внутрішньодокументального побутування титулатури – в наступних після інтитуляції згадках уживаються займенники "ми", "нас" або застосовується титул "господар".

Існування цієї системи можна проілюструвати конкретними прикладами. Так, якщо при першому титулуванні правитель постає як *"Казимир, Божью м(и)л(о)стью"*, то далі вже позначається через особовий займенник "ми" – *"И мы, о томъ досмотревшы, и присудили есьмо"* (ЛМ4 № 62, 17.04.1483) [4, с. 109]. Щодо іншого механізму (із застосуванням титулу "господар"), то його можна проілюструвати таким чином: першому титулуванню "Казимир, Божью м(и)л(о)стью" (ЛМ4 № 77, 24.05.1486) [4, с. 115] відповідає *"нижъли ежо какъ мы, будучи г(о)с(по)д(а)ремъ на Великомъ Князстве Литовскомъ"* [4, с. 116].

Враховуючи особливе місце, що посідає в уявленнях суспільства того часу титул "король", важливо проілюструвати систему його застосування в документах Книг Казимира. Узагальнено результати цього елементарного аналізу представимо у табл. 2, з даних якої бачимо, що титул "король" найчастіше вживається з іменем у випадку документів, що походять від самого господаря

і, на противагу цьому, без імені в документах, що походять від підданих. Цей факт указує на те, що саме титул, що означає владні прерогативи його носія, більш важливий для підданих порівняно з іменем, яке є змінною величиною, на відміну від сталості верховної влади як протяжного, неперервного явища. Для презентації ж влади з боку правителя, навпаки, важливим є підкреслити особу-носія певних прерогатив, таким чином закріпивши за нею відповідний статус.

Акцент на власницькій частині титулу – "польський": "Казимир, Божью м(у)л(о)стью корол полскии" (ЛМ4 № 8, 20.06.1488) [4, с. 44], "Самъ Казимир, Божью м(у)л(о)стью корол польскии" (ЛМ4 № 104, 06.03.1488) [4, с. 127], характерний лише для самопрезентації верховної влади (включення цієї частини об'єктного титулу відбувається у 60 % випадків). На противагу в документах, які походять від підданих, цей варіант титулу не вживається зовсім. Це може бути пояснене тим, що позначення "король" є як власне титулом, так, одночасно, для культурно-політичного простору ВКЛ – і почесним позначенням, яке вживається як синонім правителя загалом. До того ж власницька частина "польський" стосується іншої території, іншої держави.

Щодо часток, почесних означень, що долучаються до титулу, то принципова відмінність між документами, складеними від імені монарха і тими, де адресантами є піддані, полягає в тому, що в першому випадку відбувається підкреслення сакральності влади через застосування епітетної частини "Божю милістю" (17 із 20 згадок, або 85 %). Включення епітетної частини "Божю милістю" до титулатури, що використовується підданими, відсутнє, і титулатура, відповідно, виконує більш утилітарну функцію – позначення верховного носія владних прерогатив.

Щодо поєднань титулу "король" з іншими, то за даними табл. 2 можна побачити характерне для офіційної практики титулування долучення властивого простору ВКЛ титулу "Великий князь". Він є у складі титульних формул у 30 % випадків у документах, що складені від імені правителя.

Для документів, що походять від підданих, характерним є використання моноформульних варіантів. Серед титулів, з якими поєднується титул "король", виділяється "господар", що акцентує увагу на владному аспекті.

У табл. 3 представлено систему титулування правителів-попередників Казимира – великих князів Вітовта, Жигимонта Кейстутовича та Свидригайла.

Віддаленість часу правління конкретного великого князя від часу створення документа зменшує варіативність застосування його титулатури, звужуючи її обсяг до найбільш усталеної частини [25, с. 58]. Наприклад, у Книгах Казимира щодо великого князя Вітовта використовується титул "Великий князь" у кількох варіантах:

1) "Великий князь" зі згадкою імені (70,4 %) – "за дяди нашого, за великог(о) князя Витовта" (ЛМ4 № 10, 12.05.1488) [4, с. 45]. Ця формула домінує серед документів, складених від імені правителя (95 % згадок).

Записи канцеляристів, крім цієї формули, що становить 54,6 %, мають суттєвий відсоток інших.

2) "Князь великий" зі згадкою імені (18,5 %) – "на приездъ кн(я)зю великому Витовту" (ЛМ3 № 39, 1470-ті) [3, с. 87] – лише 5 % серед документів, складених від імені правителя, і 27,3 % у записях канцеляристів.

3) Лише ім'я (9,3 %) – "што отец его выслужил на Витовте" (ЛМ3 № 356-Sa, 1454/5) [3, с. 40]. Цей варіант становить 15,2 % згадок Вітовта в канцелярських записях.

4) "Князь великий" без додавання імені (1,8 %) – "на приездъ кн(я)зю великому" (ЛМ3 № 39, 1470-ті) [3, с. 87]. Цей варіант вживається серед повторних згадок Вітовта в межах одного документа.

Жигимонт Кейстутович переважно позначається лише іменем, проте серед його титулатури вирізняється формула "князь" із додаванням імені, без епітету "великий"; такий само титул застосовується до Свидригайла. Також в одному з документів ЛМ4 згадується дружина Свидригайла, яка постає під титулатурою, аналогічною до застосовуваної до самого Свидригайла – "княжна" із додаванням імені: "што выслужил на кн(е)г(и)ни Швитригаиловои", "выслужилъ именье на небожьчицы кнегини Швитригаиловои", "держит по тому, какъ ему кнегини Швитригаилова дала" (ЛМ4 № 96, 1486.07.30) [4, с. 123].

Наступним кроком після розгляду презентації титулатури від імені правителя має бути аналіз її рецепції з боку підданих. На цьому етапі аналізу вживання певної титульної форми атрибутовалося як таке, що не походить від владаря, у найбільш широкому розумінні. До таких зараховані, зокрема, дані внутрішніх записів, що, хоча і складені у великокнязівській канцелярії, проте одночасно відповідають кільком критеріям: 1) є заголовками, що анотують тексти документів, господарчими записами тощо; 2) їх творцями можуть бути "писарі" (службовці канцелярії); 3) владар не виступає навіть формальним адресантом, ініціатором створення певного інформаційного ряду в такому конкретному тексті [25, с. 58].

К. Петкевіч наголошує на тому, що ми мало знаємо про систему роботи канцелярії великого князя литовського в XV ст. Крім канцлера, її контролювали Пани Рада та маршалки, а окремі справи розглядали службовці канцелярії, які керували роботою дяків. Процеси створення та видання документів, архівування вхідної документації і збереження копій не мали систематичного характеру [7, с. 331]. Саме тому до переписування наприкінці XVI ст. найдавніші книги Литовської метрики були стосами нез'язаних аркушів, що легко розсипалися і переплутувалися між собою [13, с. 30].

Основною функцією канцелярії часів Казимира Ягеллона було оброблення документів правителя та Пани Ради. Їх виконували спеціалісти – писарі, які наглядали за підготовкою документів і їх підписанням, а також переписувачі. У розглядуваний період було п'ять руських писарів і двадцять два канцелярські переписувачі (дяки). Писарі та переписувачі (дяки) з руського відділу канцелярії були вихідцями з Волині та Смоленщини [13, с. 47].

З великою вірогідністю можна стверджувати, що аналіз титулатури правителя в канцелярських записях і заголовках буде реконструкцією рецепції титулу правителя, зокрема такими особами, як писарі Іван Кушлейко, Логвін, Василь Копот, Микита, Васко, Якуб та ін., імена яких волею історії стоять поряд з іменем великого князя: "Самъ великии княз при всихъ панехъ. Кушлейко." [3, с. 53].

Згадані записи є короткими анотаціями раніше виданих документів, що складені канцеляристами. Процес їх створення є осмисленим актом перетворення оригінальних текстів актів верховної влади. Таким чином, використовуваними ними термінологію у першій ітерації віддалення можна вважати зовнішнім щодо верховної влади поглядом на титул правителя, однією із форм осмислення його презентації підданими.

У табл. 4 показано структуру сукупності титулатури, що використовується в записях канцеляристів. Титульні формули переважно складені без додавання імені правителя. Щодо періоду до коронації Казимира, то домінує його позначення через титули, що є видозмінами до

"Великий князь": "Сам великий князь" (117 згадок, або 82,39 %) – "Самъ великии княз при пане Довкширду и Кезкашлу" (ЛМЗ № 148-Sa, 1440–1443) [3, с. 27]; "Сам великий [князь]" з опущеним на письмі власне титулом "князь" (4,23 %); "Самъ великии [князь]" (ЛМЗ № 254-Sa, 1440–1447) [3, с. 80] та просто "великий князь" (5,63 %) – "Гринку Пашковичу двор Людогочи до великого кн(я)зя воли" (ЛМЗ № 291-Sa, 1440–1443) [3, с. 35].

Розглядаючи титулатуру Казимира в записках працівників великокнязівської канцелярії періоду після його коронації як короля польського, передусім необхідно констатувати можливу хибність датувань кількох документів Е. Савіщевасом, а саме № 217-Sa 05.01.1448 р., № 391.2-Sa 14.01.1448 р., № 417.1-Sa 1451/2 або 1466/7 р. та № 361-Sa 03.05.1453 р., унаслідок чого титульні формули, нехарактерні для того періоду, виявилися включеними до цієї сукупності: "Самъ великии кн(я)зь. Солега" [3, с. 30]; "Самъ великии кн(я)зь" [3, с. 42]; "Самъ великии кн(я)зь" [3, с. 44]; "Самъ вел(икий) [князь]. Грин" [3, с. 40]. Характер цих титулувань може вказувати на те, що записи, у яких вони містяться, мають бути датовані періодом 1440–1447 рр.

Загалом після коронації Казимира система титулування владаря зазнає суттєвих змін. У період 1447–1492 рр. у канцелярських записках як інтитуляцію найчастіше використовують такі титульні форми: 1) "король" без додавання імені (45,83 %) – "Король призволил Янъку, Табареву сыну, у Еикшискои волости поняти удову Монтевиловну жону" (ЛМЗ № 94-Sa, 04.04.1473) [3, с. 24]; 2) "сам король" без додавання імені (25 %) – "Самъ корол. Симону Олферевичу три ч(о)л(о)в(е)ки" (ЛМЗ № 231-Sa, 15.01.1452) [3, с. 31]; 3) "король його милість" без додавання імені (11,67 %) – "Биль чоломъ королю его м(и)л(о)сти бояринъ киевский" (ЛМ4 № 16.2, 06.01.1488) [4, с. 54].

При подальших згадках Казимира в межах одного документа (канцелярського запису) найчастіше титул подається в більш скороченому варіанті й домінує "король" без згадки імені (75,81 %).

Якщо розглянути практику титулування Казимира Ягеллончика у конкретних записках книг ЛМ, то можна побачити, що суттєву удільну вагу становить використання титулу "король" та його моноформульних варіацій ("король", "король його милість", "сам король"), які становлять 82,5 % у випадку першого в документі титулування, а у випадку другого і наступних – вже 90,3 %, що підкреслює його особливий статус у свідомості людей досліджуваного періоду.

Також за текстами документів ЛМ4 можна простежити титулатуру сина Казимира Яна Ольбрахта, що канцеляристами позначається лише як королевич, переважно без імені. Це свідчить, що для підданих його постать важлива насамперед як спадкоємця престолу: "Богданъцу, одверному королевичовъ, 3 дякла ржи", "Одверному королевич[ов]у Пре[цлаву] 3 дякла ржи в Городне" (ЛМ4 № 13.1, 09.02.1486) [4, с. 47]; "Коморнику королевичовъ Матю Олехновичу 3 рубли" (ЛМ4 № 16.4, 17.03.1488) [4, с. 59]; "Кухаромъ королевича Ольбрихтавымъ Богданъцу а Оксамиту" (ЛМ4 № 16.6, 07.08.1488) [4, с. 65]; "а другое одъ королевичовъ" (ЛМ4 № 23.15, 08.03.1490) [4, с. 87]; "Королевичомъ дали Василеа а Юри по польтине" (ЛМ4 № 60, 1479–1480) [4, с. 109].

Висновки. Презентація титулу правителя може відбуватися на різних рівнях і в різних сферах. У сукупності розглянутих документів книг Литовської метрики часу правління Казимира Ягеллончика ідентифіковано 544 титульні позначення правителів ВКЛ, серед яких

можна виокремити 45 різних варіантів, 41 з яких застосовується до самого Казимира.

Титул правителя вживається як у розширеному, більш повному, так і у скороченому варіанті. У структурі титулу виділено такі частини: вказівна, суб'єктна, богословська, власне титульна та розширювальна. Визначено, що переважна кількість формул є двокомпонентними (56,8 %) і однокомпонентними (36,9 %).

Визначено, що система титулування Казимира Ягеллончика зазнала змін після його коронації як польського короля, яка стала своєрідною точкою зламу та поділила практику титулування на два періоди: 1) до коронації, коли Казимир був лише великим князем литовським (1440–1447); 2) після коронації (1447–1492).

Проте навіть у період, коли Казимир був лише великим князем литовським, його титулатура все одно апелює до зв'язку з більш престижним королівським титулом через титул "королевич". Водночас у документах, що не походять від правителя, відсутня відсилка до королівського титулу. Після коронації презентована монарша титулатура Казимира змінюється, титул "великий князь" витісняється більш престижним королівським.

У ході дослідження визначено, що верховна влада через титул намагається підкреслити сакральність походження своїх прерогатив шляхом використання епітетної частини "Божою милістю".

Розглядаючи механізм побутування титулатури в межах одного документа, з'ясовано, що перше вживання титулу (інтитуляція) в документі найчастіше є більш широким. Наступні позначення, як похідні від першого, служать для забезпечення чіткої ідентифікації того, до імені кого апелює документ.

Титул "король" найчастіше вживається з іменем у випадку документів, що походять від самого господаря. На противагу цьому, у документах, що походять від підданих, цей титул використовується без імені.

Акцент на власницькій частині титулу "польський" характерний лише для самопрезентації верховної влади та не представлений у сприйнятій підданими титулатурі правителя.

Віддаленість часу правління великого князя від часу створення документа зменшує варіативність застосовуваної титулатури. Наприклад, у практиці титулування Вітовта використовується лише титул "великий князь" у кількох варіантах.

У загальній структурі сукупності титулатури, що не походить від правителя, домінує його позначення через титульні формули без додавання імені. Для періоду до коронації найчастіше використовуються видозміни титулу "великий князь". Після коронації Казимира система титулування владаря зазнає суттєвих змін. Із цього моменту як інтитуляція найчастіше використовуються такі титульні форми: 1) "король" без додавання імені (45,83 %); 2) "сам король" без додавання імені (25 %); 3) "король його милість" без додавання імені (11,67 %). Домінують моноформульні варіації.

На підставі розглянутого матеріалу можна констатувати наявність певної системи титулування правителя, що демонструє тенденцію до вжитку конкретних титульних формул. Можна стверджувати, що аналіз актових документів загалом і вміщених у ЛМ зокрема має великий потенціал для реконструкції уявлень про верховну владу, характерних для культурно-політичного простору ВКЛ.

Перспективами подальшого дослідження може стати комплексний аналіз титулатури, що вміщена в інших книгах ЛМ, і порівняння системи титулування в актових джеделах з іншими писемними пам'ятками ВКЛ.

Таблиця 1. Структура титулатури в документах Литовської метрики часу правління Казимира Ягеллончика

Титул	Загалом у ЛМ3, ЛМ4, ЛМ5	Титулатура Казимира Ягеллончика				
		у документах, складених від імені правителя		у документах, що не походять від правителя		
		до коронації (1440-1447)	після коронації (1447-1492)	до коронації (1440-1447)	не визначено (1440-1492)	після коронації (1447-1492)
Король	103	-	-	-	-	103
Сам король	35	-	-	-	-	35
Король зі згадкою імені (далі – зі згад. ім.)	2	-	2	-	-	-
Король його милість (далі – й. м.)	23	-	-	-	-	23
Король й. м. зі згад. ім.	1	-	-	-	-	1
Король польський (далі – пол.) зі згад. ім.	1	-	1	-	-	-
Божою милістю (далі – Бож. мил.) король зі згад. ім.	3	-	3	-	-	-
Бож. мил. король пол. зі згад. ім.	2	-	2	-	-	-
Бож. мил. король пол. зі згад. ім. з додаванням etc. (далі – з дод. etc.)	1	-	1	-	-	-
Бож. мил. король пол. великий князь (далі – вел. кн.) литовський (далі – лит.), руський (далі – рус.), жемайтський (далі – жем.) та інших (далі – ін.) зі згад. ім.	2	-	2	-	-	-
Бож. мил. ми король пол. вел. кн. лит., рус., жем. та ін. зі згад. ім.	1	-	1	-	-	-
Сам Бож. мил. король пол. вел. кн. лит., рус., князя пруське, жем. та ін. зі згад. ім.	1	-	1	-	-	-
Король і вел. кн.	1	-	-	-	-	1
Вел. кн.	8	-	-	3	← 5	-
Вел. кн. зі згад. ім.	48	-	-	1	-	-
Вел. кн. зі згад. ім. королевич	2	2	-	-	-	-
Сам вел. кн.	120	-	-	115	← 2	3
Сам великий [князь]	7	-	-	6	-	1
Сам князь великий	1	-	-	1	-	-
Князь великий	2	-	-	1	-	-
Князь великий зі згад. ім.	10	-	-	-	-	-
Князь	6	-	-	3	← 3	-
Князь зі згад. ім.	9	-	-	-	-	-
Лише ім'я	45	-	4	-	-	-
Лише ім'я з додаванням etc.	6	-	6	-	-	-
Бож. мил. зі згад. ім.	31	-	31	-	-	-
Бож. мил. зі згад. ім. з дод. etc.	2	-	2	-	-	-
Сам зі згад. ім. Бож. мил.	12	-	12	-	-	-
Сам зі згад. ім. Бож. мил. король	3	-	3	-	-	-
Сам зі згад. ім. Бож. мил. король пол.	1	-	1	-	-	-
Сам зі згад. ім. Бож. мил. король пол. з дод. etc.	1	-	1	-	-	-
Сам зі згад. ім. Бож. мил. король пол. вел. [кн. лит.] з дод. etc.	1	-	1	-	-	-
Сам зі згад. ім. Бож. мил. король пол. вел. [кн. лит.]	1	-	1	-	-	-
Сам зі згад. ім.	6	-	6	-	-	-
Сам зі згад. ім. з дод. etc.	2	-	2	-	-	-
Сам	8	-	1	1	1 →	5
Його милість	6	-	-	-	-	6
Сам господар	1	-	-	-	-	1
Господин господар вел. кн.	1	-	-	1	-	-
Господар король	3	-	-	-	-	3
Господар король й. м.	3	-	-	-	-	3
Господар	12	-	2	-	-	10
Господар й. м.	1	-	-	-	-	1
Королевич	6	-	-	-	-	-
Княгиня зі згад. ім.	3	-	-	-	-	-
Разом	544	2	86	132	11	196

Таблиця 2. Уживання титулу "король" у документах Литовської метрики часу правління Казимира Ягеллончика

Титул	Загалом в ЛМЗ, ЛМ4, ЛМ5	Документи, складені від імені правителя	Документи, які не походять від правителя
1. "Король" загалом, в т.ч.:	189	20	169
– з іменем	21	20	1
– без імені	168	-	168
– "польський"	12	12	-
2. В поєднанні з епітетом, в т.ч.:	44	17	27
– "Божою милістю"	17	17	-
– "Його милість"	27	-	27
3. В поєднанні з іншим титулом, в т.ч.:	13	6	7
– "великий князь", в т.ч.:	7	6	1
– з власницькою часткою	4	4	-
– "господар"	6	-	6
– "княжа"	1	1	-

Таблиця 3. Титулатура правителів-попередників

Титул	Вітовт	Жигімонт Кейстутович	Свидригайло
Великий князь зі згадкою імені	38	9	-
Князь великий	1	-	-
Князь великий зі згадкою імені	10	-	-
Князь зі згадкою імені	-	3	6
Лише ім'я	5	32	4
Разом	54	44	10

Таблиця 4. Титулатура Казимира Ягеллончика в канцелярських записках книг Литовської метрики

Титул	До коронації (1440-1447)		Після коронації (1447-1492)			
	Усього	%	Перше вживання титулу у документі	%	Наступні вживання титулів	%
Король	-	-	55	45,83	47	75,81
Сам король	-	-	30	25,00	5	8,06
Король його милість	-	-	14	11,67	4	6,45
Король його милість зі згадкою імені	-	-	1	0,83	-	-
Король і великий князь	-	-	-	-	1	1,61
Великий князь	8	5,63	-	-	-	-
Великий князь зі згадкою імені	1	0,7	-	-	-	-
Сам великий князь	117	82,39	(?←) 3	2,50	-	-
Сам великий [князь]	6	4,23	(?←) 1	0,83	-	-
Сам князь великий	1	0,7	-	-	-	-
Князь великий	1	0,7	-	-	-	-
Князь	6	4,23	-	-	-	-
Сам	1	0,7	4	3,33	2	3,23
Його милість	-	-	-	-	1	1,61
Сам господар	-	-	1	0,83	-	-
Господин господар великий князь	1	0,7	-	-	-	-
Господар король	-	-	2	1,67	-	-
Господар король його милість	-	-	1	0,83	-	-
Господар	-	-	8	6,67	2	3,23
Разом	142	100	120	100	62	100

Список використаних джерел

1. Adamus J. O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń / J. Adamus // Kwartalnik Historyczny. – 1930. – R. 44. – S. 313–332.
 2. Gudavičius E. Władca / E. Gudavičius // Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy / Red.: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. – Kraków: Universitas, 2006. – С. 834–854.
 3. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498). Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. – Vilnius: Žara, 1998. – 167 p.
 4. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. – Vilnius: Žara, 2004. – 285 p.
 5. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. – 516 p.
 6. Petrauskas R. Vienas karalius ir du bandymai: karalystės projektai Viduramžių Lietuvoje / R. Petrauskas // Acta Academiae Artium Vilmensis. – 2012. – T. 65–66. – P. 41–50.

7. Pietkiewicz K. Paleografia Ruska / K. Pietkiewicz. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015. – 612 с.
 8. Rogulski J. Titles, Seals and Coats of Arms as Symbols of Power and Importance of Lithuanian Dukes Before the Union of Lublin / J. Rogulski // Zapiski Historyczne. Poświęcone Historii Pomorza i Krajów Bałtyckich. – 2017. – T. LXXXII. – 1. – P. 97–129.
 9. Saviščevas E. "Suvaldyti chaosą: bandymas naujai tirti Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Kazimiero suteiktą knygą" / E. Saviščevas // Istorijos šaltinių tyrimai. – 2008. – 1. – P. 115–173.
 10. Skurvydaitė L. Lietuvos valdovo titulas ir valdžia XIV a. pab. – XV a. viduryje / L. Skurvydaitė // Lietuvos istorijos studijos. – 1999. – T. 7. – P. 18–27.
 11. Skurvydaitė L. Lietuvos valdovo Vytauto titulatūra: kada Vytautas ima tituluotis didžiuoju kunigaikščiu? / L. Skurvydaitė // Lietuvos istorijos studijos. – 2000. – T. 8. – P. 9–19.
 12. Susigrąžinant praeitį: Lietuvos Metrikos istorija ir tyrimai / A. Dubonis, D. Antanavičius, R. Ragauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2016. – 288 p.

13. The Lithuanian Metrica: History and Research / A. Dubonis, D. Antanavičius, R. Ragauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė. – Boston: Academic Studies Press, 2020. – 264 p.
14. Trimonienė R. R. Jogalaidiū titulatūra ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo problema (XV a. antra pusė–XVI a. pradžia) / R. R. Trimonienė // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos / Sud. : V. Dolinskas, R. Petrauskas, E. Rimša. – Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2016. – С. 250–259.
15. Бережков Н. Г. Литовская Метрика как исторический источник. Ч. 1. О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год / Н. Г. Бережков. – М. ; Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1946. – 179 с.
16. Беспалов Р. А. О датировке dokonчания князя Федора Львовича Воротынского с великим князем литовским Казимиром / Р. А. Беспалов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2019. – № 3(77). – С. 31–42.
17. Груша А. И. Документальная письменность Великого Княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.) / А. И. Груша. – Минск: Беларуская навука, 2015. – 465 с.
18. Груша А. И. Канцелярия Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. / А. И. Груша. – Минск: Беларуская навука, 2006. – 215 с.
19. Дзярновіч О. И. Титул великих князей литовских: между "герцогами" и "князьями" / О. И. Дзярновіч // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2011. – 3(45). – С. 41–42.
20. Дзярновіч А. І. Аб ово: што з'явілася спачатку – вялікі князь літоўскі ці Вялікае Княства Літоўскае? / А. І. Дзярновіч // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы. – 2010. – Вып. 2. – С. 30–43.
21. Дзярновіч А. І. Што ўзнікла спачатку – вялікі князь ці Вялікае Княства / А. Дзярновіч // Фрэскі гісторыі: Артыкулы і эсэ па гісторыі і цывілізацыі Беларусі і Цэнтральна-Усходняй Еўропы / А. Дзярновіч. – Минск: Рэспубліканскі Інстытут Вышэйшай Школы, 2011. – С. 24–63.
22. Золтан А. К. К предыстории русск. "государь" / А. К. Золтан // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1983. – Т. XXIX. – С. 71–110.
23. Ковальский Н. П. Вопросы изучения и использования ЛМ [с. Литовская метрика] как важнейшего комплекса источников по социально-экономической и политической истории Украины XVI–XVII вв. / Н. П. Ковальский // Литовская метрика: тезисы докладов межреспубликанской научной конференции, апрель 1988. – Вильнюс, 1988. – С. 7–9.
24. Яцук А. Представление о верховной власти в третьем своде белорусско-литовского летописания (на примере Хроники Быховца) / А. Яцук // Проблемы славяноведения: сб. науч. статей и материалов. – 2016. – Вып. 18. – С. 28–57.
25. Яцук О. Великий князь, король, господар: титулатура правителя в документах Книги записи № 8 Литовської метрики / О. Яцук // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. – 2020. – 4 (147). – С. 55–63.
26. Яцук О. Уявлення про верховну владу в білорусько-литовських літописах крізь призму титулатури правителя / О. Яцук // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. – 2017. – 4(135). – С. 76–80.
27. Яцук О. Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі "Хроніки Великого князівства Литовського") / О. Яцук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2016. – Вип. 19/20. – С. 195–225.
28. Яцук О. Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі "Літописця великих князів литовських") / О. Яцук // Укр. археографічний щорічник. Нова серія. – 2013. – Вип. 18. – С. 175–195.
8. Rogulski, J. (2017). Titles, Seals and Coats of Arms as Symbols of Power and Importance of Lithuanian Dukes Before the Union of Lublin. *Historical Records*, 1, 97–129. [In English]. DOI: <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2017.06>.
9. Saviščevas, E. (2008). Ordering chaos: An attempt to research anew the cartulary (księga danin) of Grand duke Casimir of Lithuania. *Studies of historical sources*, 1, 115–173. [In Lithuanian].
10. Skurvydaitė, L. (1999). The Lithuanian Ruler's title (Dukedom) and powers of at the end of the 14th century to mid 15th century. *Studies of Lithuania's history*, 7, 18–27. [In Lithuanian].
11. Skurvydaitė, L. (2000). Title of Lithuanian ruler Vytautas: When did Vytautas started to title himself as the grand duke? *Studies of Lithuania's history*, 8, 9–19. [In Lithuanian].
12. Dubonis, A., Antanavičius, D., Ragauskienė, R., & Šmigelskytė-Stukienė, R. (2016). *Bringing back the past: The history of the Lithuanian Metrica and its research*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas. [In Lithuanian].
13. Dubonis, A., Antanavičius, D., Ragauskienė, R., & Šmigelskytė-Stukienė, R. (2020). *The Lithuanian Metrica: History and Research*. Boston: Academic Studies Press. [In English].
14. Trimonienė, R. R. (2016). Sovereign title and heritage of the Grand Duchy of Lithuania (the second half of the 15th and the beginning of the 16th century). In V. Dolinskas, R. Petrauskas, & E. Rimša (Ed.), *Grand Duchy of Lithuania's History of Outcrops*. Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai. Pp. 250–259. [In Lithuanian].
15. Berezkhov, N. (1946). *Lithuanian metrica as a historical source. Part 1. On the initial content of the books Lithuanian Metrica until 1522*. Moscow-Leningrad: USSR Academy of Sciences Publishing House. [In Russian].
16. Беспалов, Р. (2019). About the dating of agreements between Duke Fyodor Lvovich Vorotynsky and the Grand Duke of Lithuania Casimir. *Ancient Russia. Questions of medieval studies*, 3(77), 31–42. [In Russian].
17. Hrusha, A. (2015). *Documentary writing of the Grand Duchy of Lithuania (the end of 14th–The first third of 16th centuries)*. Minsk: Belaruskaya navuka. [In Russian].
18. Hrusha, A. (2006). *Chancery of the Grand Duchy of Lithuania 40s of 15th–the first half of 16th centuries*. Minsk: Belaruskaya navuka. [In Belorussian].
19. Dziarnovich, O. (2011). Title of grand dukes of Lithuania: Between "dukes" and "princes". *Old Russia. The questions of Middle Ages*, 3(45), 41–42. [In Russian].
20. Dziarnovich, A. (2010). Ab ovo: What was the first – the grand duke of Lithuania or the Grand Duchy of Lithuania? *Studia historica Europae Orientalis*, 2, 30–43. [In Belorussian].
21. Dziarnovich, A. (2011). What was the first – the grand duke or the Grand Duchy. In A. Dziarnovich, *The Frescoes of History: Articles and Essays on the History and Civilisation of the East Central Europe*. Minsk: National Institute For Higher Education. Pp. 24–63. [In Belorussian].
22. Zoltán, A. (1983). On Prehistory of the Russian gosudar'. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 29, 71–110. [In Russian].
23. Kovalskyi, N. (1988). Issues of studying and using Lithuanian Metrica as the most important complex of sources in socio-economic and political history of Ukraine of XVI–XVII centuries. In E. Banionis, Z. Kiaupa, & L. Muliavičius (Ed.), *Lithuanian metrica. Interrepublican scientific conference abstracts, April 1988*. Vilnius. Pp. 7–9. [In Russian].
24. Yashchuk, A. (2016). The idea of a supreme authority in the third code of the belarusian-lithuanian chronicles (based on the example of the Bychowec chronicle). *Problems of slavic studies. Scientific articles and materials*, 18, 28–57. [In Russian].
25. Yashchuk, O. (2020). Grand duke, king, hospodar: titlature of a ruler in the documents of the Book of inscriptions No. 8 of the Lithuanian Metrica. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 147, 55–63. [In Ukrainian]. DOI: [10.17721/1728-2640.2020.147.11](https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147.11)
26. Yashchuk, O. (2017). The idea of the supreme authority in the belarusian-lithuanian chronicles through a prism of ruler's titles. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 135, 76–80. [In Ukrainian]. DOI: [10.17721/1728-2640.2017.135.4.17](https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.135.4.17)
27. Yashchuk, O. (2016). The idea of a supreme authority in the second code of the belarusian and lithuanian chronicles: (based on the example of the Chronicle of the Grand Duchy of Lithuania). *Ukrainian archeographic year book. New series*, 19/20, 195–225. [In Ukrainian].
28. Yashchuk, O. (2013). The idea of a supreme authority in the first code of the belarusian-lithuanian chronicles (based on the example of the "Chronicle of the grand dukes of Lithuania"). *Ukrainian archeographic year book. New series*, 18, 175–195. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 25.06.22

O. Yashchuk, PhD stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**"THE GRAND DUKE HIMSELF WITH ALL THE LORDS":
THE TITLES OF MONARCHS IN THE BOOKS OF THE LITHUANIAN METRICA
IN THE PERIOD OF CASIMIR JAGIELLON'S REIGN (1440–1492)**

The article analyzes the titlature used in the documents of the Lithuanian Metrica in the period of Casimir Jagiellon's reign (1440–1492). The study of documents clearly indicates 544 ruler's titles of the Grand Duchy of Lithuania, which are classified into 45 different variants, 41 of which are titles of Casimir Jagiellon.

The author characterized the system of presentation of the supreme power through the title of a ruler and its reception by the subjects.

The article provides specific features of the modern and previous rulers systems of titlature. It reveals the use of titles "king" and "grand duke".

The obtained results demonstrate that the title of the ruler is used in both extended and abridged versions. It was determined that the structure of the title has 5 parts: indicative, subject, theological, title itself and expanding. The majority of titles are two-component (56.8%) and one-component (36.9%).

The article shows that the titling system of Casimir Jagiellon undergoes changes after his coronation as the Polish king. But in the period when Casimir was only the Grand Duke of Lithuania, his title still appeals to the connection with a more prestigious royal title through the title "prince".

The author examines the system of using titles of rulers within one document. It is established that the first use of the title is often the most complete. In the case of documents drawn up on behalf of the ruler, the first title denotes the prerogatives of the ruler.

The article shows that the supreme power through the title demonstrate the sacredness of the origin of its prerogatives by using the epithet part "By the grace of God".

The study has confirmed that the remoteness of the reign of the grand duke from the time of the creation of the document reduces the variability of the titlature. In particular, Vytautas has only the title "grand duke" in several versions

In documents originating from the subjects, the ruler is often referred by a title without a name. In the period before the coronation, the title "grand duke" is most often used in various forms. After Casimir's coronation, the ruler's title system was changed. During this period, the titles "king" without the ruler's name (45.83%), "the king himself" without the ruler's name (25%) and "the king his grace" without the ruler's name (11.67%) are most often used in the documents.

On the basis of the complex of material that was studied, certain system of ruler titles was revealed. This system involves the use of specific titles form in the different situations.

Keywords: titlature, title, supreme power, Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian Metrica, chancellery of the Grand Duchy of Lithuania, Casimir Jagiellon.